

Shirzad Tayefi (responsible author) Email: :taefi@atu.ac.ir
Associate professor of Persian Language and Literature Dept, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Critique of Sign-semantics of Khamush Khatoon
Masnavi
(With emphasis on Garms discourse systems)

DOI:10.22111/jllr.2020.21744.2113

Abstract

One of the tools for understanding concept is the analysis of literary texts from the point of view of semiotics. In the present study, we intend to analyze the "Khamush Khatoon" Masnavi by Raadi, based on Greimas discourse systems, by studying the case and using the qualitative analysis method. The fundamental question of the research is which the Greimas discourse systems in Khamush Khatoon Masnavi have the opportunity to emerge? and Why? By creating coherent discourse systems, Greimas provided a context in which to understand that in the early stages of the story, concept has the shortcomings of the existence of Sensible/Stative factors and, consequently, the creation of discourse systems that cause the incomplete concept of evolution. In the secondary case, it becomes a transcendental concept. Story Khamoush Khatoon is one of the narratives that is associated with the Sensible/Stative and action factors, and among the discourse systems, three moral- ideological, inductive and prescriptive discourse systems are under the complex of intelligent discourse system, appear in that power. The creation of these systems can be considered as a sign that the narrator consciously and knowing the various details and elements of the story, advances his narrative and intelligently transforms the loss of its original concept into a transcendental state by creating an intelligent discourse system.

Keywords: Khamush Khatoon, sign - semantics, discourse systems, Greimas, Partial concept, Transcendental concept.

Introduction

One of the ways to critique literary texts in modern times is to use knowledge of sign-semantics, which allows the critic to identify the style and analysis of texts without interfering with their personal opinions and using this knowledge. And in this way they become familiar with the various dimensions of a text. However, in semiotics and semantics, due to the wide range of methods and goals and increasing progress, we cannot consider a single and final definition for them; but here we are forced to make a brief reference to the theoretical and historical background of this knowledge before analyzing the text.

Research Methods. In this study, data collection is a library method and data analysis is a qualitative method.

Discussion

The goal of semiotics is to identify and analyze signs and symbols, whether they are spoken or written, or those that have non-linguistic forms, including physiological signs. Biological, semantic systems, value systems, symbolic symbols, various worldviews and even all forms of movement, state, conscious or unconscious position, tactical, strategic, thought or not and so on (Fakoohi, 1383, 299-300). In order to identify the symptom and its causes, it is necessary to have a systematic structure, which was proposed by Ferdinand de Saussure and at the same time Charles Sanders Peirce. To discover the connection between the word and the meaning and to examine the meanings derived from it, we will deal with semantics. Semantics is "a part of the semiotics science that examines the meaning of signs and the relationship between the sign and the mental reference (Dadvar, 1387, 148-149); Thus, the background of the theoretical and practical foundations of sign-semantic critique is rooted in Saussure's general linguistics. Saussure called semiotics "a combination of signifier and signified;" According to Saussure, the signifier is the same as the phonetic image, and in his opinion the signified is the same as the mental image" (Shairi, 2009: 37). Saussure considers the relation of signifier and signified as a function of value and calls it "symbol", and interprets it in such a way that in the relation

between signifier and signified, a signifier and signified are always in opposition to signifier and other signifieds. » (Shairi, 2009: 38).

Garms in completing this theory introduced the level of expression as external symbol, the level of content as internal symbol and called the abstract position of discourse attachment in relation to symbols as a subject-symbol or physically. It is from here that the world of semiotics goes from structuralist and classic semiotics to discourse semiotics or a sign of semantics.

Discourse semiotics has discourse systems that can be defined and divided as follows.

Discourse systems	A. Smart	<ol style="list-style-type: none"> 1. Prescription 2. Induction 3. Intent-based
	B. Emotional	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stress-emotional 2. Emotional-perceptual 3. Aesthetic
	C. Episodic	<ol style="list-style-type: none"> 1. Destination and luck 2. Providence 3. impulse

One of the key words in semiotics is the word “shavesh and konesh”. “Shavesh” is derived from “be”, describing the state that in which the agent is located and “konesh” is a practice that can accomplish a program and at the same time lead to a status change from one situation to another (Shairi and Vafae, 1388: 12). Action factors are divided into three categories: active, actor and passive (Shairi and Vafae, 1388: 13). Also, anxiety factors are divided to three categories: “worry maker, worrisome and worrier”.

The beginning of story analysis

In the early literature of the story, the narrator attributes good qualities to the king in the field of morality and governance, which the listener, subconsciously, has a positive and worthy image of the king in his mind by reading the early literature of the story; But suddenly, one of the

characteristics and traits of the king (concupiscence and lust) causes an action to occur and the audience's mentality to be shattered.

In the continuation of the literature, all those around the king who were dissatisfied with the situation, expressed their dissatisfaction with the king in a special language, and it can be seen from this part of the story that the meaning seems to be defected (lack of a girl in the kingdom). That state of worrying (Concupiscence and lust) has led to such actions (such as dissatisfaction announcement of attendants to the king).

All the advice and sermons of those around him were useless, and the king remained in the same mood. An informant and eavesdropper person came to see the king and mentioned a girl who lives in another country and is unique in beauty.

Seductive explanations of the informant prompted the king to write a letter to Ray and asking his daughter to marry him. If we look more closely, another action has taken place, and of course the basis of the action is the case of making worry. In the story examination, some discourse systems are formed based on these functional and worrying situations of narration, which we will analyze below.

1. Prescriptive discourse system: In a part of the story, the daughter of Ray, in order to save her husband's life, demands four Gabriel to obey her, which is a sign of the establishment of a prescriptive discourse system.

2. Inductive discourse system: The basis of this system is based on the interaction between the active and the actor. In the *Khamush Khatoon Masnavi*, at the beginning, the father is not satisfied with marrying his daughter to the king; but the girl convinces her father with her intelligence and speech.

3. Intent-based discourse system: an interaction in which one of the parties performs an action based on the moral-intentional duty. [In this discourse system, we] deal with fundamental beliefs (Shairi and Vafae, 1388: 19). In the *Khamush Khatoon Masnavi*, when the king cannot force the Silent Lady to speak, the king forces her to work with Jevvazgar (a person who do oil extraction). Jevvazgar chooses the middle path towards the king and becomes creator of the moral-intentional discourse system.

Conclusion

The critique results of Khamush Khatoon Masnavi from the point of view of Garms discourse system:

This story has a high capacity that can be examined and analyzed from the perspective of various discourse systems; However, it should be noted that not all systems have the capability and opportunity to appear, and only a few of them are formed, and with the aim of completing the defect at the beginning of the narration, they promote the story. Among the discourse systems, the two ethical and inductive systems are in the first and second positions, they have the highest frequency, and the prescriptive system is in the third place. In addition, all three cases are subsets of the intelligent discourse system, which means that the narrator consciously and intelligently conveys the narration, the narrator overlooks the events of the story and helps to reduce the lack of meaning.

By examination of the sayings and actions of the characters in the story from the perspective of sign-semantics, it can be said that three important characters play in the Khamush Khatoon Masnavi and each of them is the main factor in creating the unique discourse system. The first character is the capricious king, as usual wherever discourse is formed and the king is active, the prescriptive discourse system is being formed. Ray's daughter is the more important character, who by convincing her opponent, creates an inductive discourse system (flattery, temptation and provocation), finally the silent lady, who is considered as a creator of an ethical discourse system.

References

1. Benveniste, E, *L'Appareil Formel de Nonciation in Language*, Paris: Larousse, 1970.
2. Chandler, Daniel, **Fundamentals of Semiotics**, translated by Mehdi Parsa, Tehran: Sureye Mehr, 2015.
3. Dadvar, Elmira, *Vocabulary of Semiotics - Semantics*, Tehran: Morvarid, 2008.
4. Davoodi Moghadam, Farideh, **Analysis of Sign-Semantic Analysis of Discourse in the Story of Yusuf** (PBUH), Quranic teachings, Razavi University of Islamic Sciences, No. 20, pp.175 - 192, Mashhad, Razavi University of Islamic Sciences: Fall-Winter.2015.

5. Fakuhi, Nasser, **Urban Anthropology**, Tehran: Ney, 2004.
6. Griemas. A.J, *Noqsān-e Ma' nā*, Translated to Persian by H.R. Sha' iri. Tehran: ' Elm Publication.
7. Khorasani, Fahimeh, **A study of the narrative structure of Siavash's story based on the theory of sign-semantics of Griemas narrative**, M.Sc. Thesis in Persian Language and Literature, under the guidance of Gholamhossein Gholamhosseinzadeh, Tehran, Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities, 2010.
8. Johansen, Jorgen and Sean Eric Larsen, **what is semiotics?** translated by Ali Mir Emadi, Tehran: Varjavand, 2006.
9. Nasihat, Nahid and others, **Sign - Semantics of the narrative structure of our story Collaboration based on Griemas's theory**, two scientific-research journals reviewing contemporary Arabic literature, second year, third issue, pp. 40-63, Yazd University: Winter, 2013.
10. Peirce, C.S. **Collected Writings**, (8 Vols.), Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W Burks (Eds.), Cam, (1931-58).
11. Raadi, **Masnavi Khamoush Khatoon**, edited by Mehdi Gharavi, Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan, 1996.
12. Saussure, Ferdinand de, **Course in General Linguistics: Trans**, Roy Harris, London: Duckworth, (1916/1983).
13. Shairi, Hamidreza, **A Study of Types of Discourse Systems from a Semiotic-Semantic Perspective**, Researches of Allameh Tabatabai University, pp. 106-119, Tehran: 2007.
14. Shairi, Hamidreza, **From Constructivist Semiotics to Discourse Semantics**, Journal of Literary Criticism, Second Year, No. 8, pp.33-51, Winter. 2009.
15. Shairi, Hamidreza, **Fundamentals of Modern Semantics**, Tehran: Samt, 2002.
16. Shairi, Hamidreza and Vafae, Taraneh, **a way to the sign-semantics of fluid; with a case study of "Phoenix" by Nima**, Tehran: Elmi va Farhangi, 2009.
17. Tajik, Mohammad Reza, **Discourse, Anti-Discourse and Politics**, Tehran: for Research and Development of Humanities Institute, 2004.
18. Zimiran, Mohammad, **Semiotics of Art**, Tehran: Gesse, 2003.

پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال ۱۹ شماره ۳۷ پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (صص ۲۱۰-۱۹۳)

نقد نشانه - معناشناختی مثنوی خموش خاتون (با تأکید بر نظام‌های گفتمانی گرمس)

۱- شیرزاد طایفی

DOI:10.22111/jllr.2020.21744.2113

چکیده

از جمله ابزارهای فهم معنا، واکاوی متون ادبی از دیدگاه نشانه- معناشناسی است. در پژوهش پیش‌رو، بر آنیم با مطالعه موردی و ضمن بهره‌گیری از روش تحلیل کیفی، به واکاوی مثنوی «خموش خاتون» رعدی، بر اساس نظام‌های گفتمانی گرمس پردازیم. پرسش بنیادین پژوهش این است که کدام یک از نظام‌های گفتمانی گرمس در مثنوی خموش خاتون فرصت بروز و ظهور می‌یابند؟ چرا؟ گرمس با ایجاد نظام‌های گفتمانی منسجم، زمینه‌ای فراهم کرد تا دریابیم که در وضعیت اولیه داستان، معنا نقصانی دارد که وجود عوامل شوشی و کنشی و به تبع آن، ایجاد نظام‌های گفتمانی سبب می‌شود آن معنای ناقص سیر تکاملی در پیش گرفته، در وضعیت ثانویه به معنایی استعلایی تبدیل گردد. داستان خموش خاتون نیز، از جمله روایت‌هایی است که با عوامل شوشی و کنشی همراه است و در میان نظام‌های گفتمانی، سه نظام گفتمانی اخلاقی- مرامی، القایی و تجویزی که زیر مجموعه نظام گفتمانی هوشمند هستند، در آن قدرت بروز و ظهور می‌یابند. خلق این نظام‌ها را می‌توان دال بر این نکته دانست که راوی آگاهانه و با شناخت جزئیات و عناصر گوناگون داستان، روایت خود را پیش می‌برد و هوشمندانه، نقصان معنای اولیه خود را با خلق نظام گفتمانی هوشمندانه، به وضعیتی استعلایی تبدیل می‌کند.

کلیدواژه‌ها: خموش خاتون، نشانه- معناشناسی، نظام‌های گفتمانی، گرمس، معنای ناقص، معنای استعلایی.

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول) Email:taefi@atu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۷

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۹/۲۶

۱. مقدمه

از جمله روش‌های نقد متون ادبی در دوران معاصر، بهره‌گیری از دانش نشانه-معناشناسی است که به منتقد این امکان را می‌دهد تا بدون دخالت دادن آرای شخصی خود و با کاربست این دانش به شناسایی سبک و تحلیل متون بپردازد و با ابعاد گوناگون یک متن آشنا شود. هر چند در نشانه‌شناسی و معناشناسی، به دلیل دامن‌گستر بودن روش‌ها و اهداف و پیشرفت روزافزون، نمی‌توان تعریفی واحد و نهایی برای آن‌ها در نظر داشت؛ اما در این جا ناگزیریم پیش از پرداختن به تحلیل متن مورد نظر، اشاره‌ای گذرا به پیشینه نظری و تاریخی این دانش داشته باشیم.

۱-۱. بیان مسأله، پرسش و هدف تحقیق

در مقاله پیش‌رو، نگارنده بر آن است با توجه به انواع نظام‌های گفتمانی گرمس، به تحلیل مثنوی خموش‌خاتون رعدی بپردازد و از رهگذار آن به این پرسش‌ها پاسخ دهد که در اثر مذکور کدام یک از نظام‌های تعریف شده گرمس، از سوی راوی در داستان فرصت بروز و طرح یافته‌اند؟ نیز در داستان مثنوی خموش‌خاتون، با چه رویکرد خلق کنش‌ها و شوش‌ها به وسیله راوی، وضعیت دارای نقصان اولیه روایت، به وضعیتی استعلایی و بی‌نقصان تبدیل می‌شود؟ در سیر تکاملی این نظریه، گرمس با ایجاد نظام‌های گفتمانی منسجم، زمینه‌ای فراهم می‌کند که با کاربست انواع این نظام‌ها، روایات را تحلیل کنیم و دریابیم که در وضعیت اولیه داستان، معنا نقصانی دارد که وجود عوامل شوشی و کنشی و به تبع آن، ایجاد نظام‌های گفتمانی سبب می‌شود آن معنای ناقص سیر تکاملی در پیش گرفته، در وضعیت ثانویه به معنایی استعلایی تبدیل گردد. حال، شیوه دگرذیسی حالت نقصان به استعلایی در مثنوی خموش‌خاتون از جمله اصلی‌ترین اهداف نگارنده است که در این جستار در پی تحلیل و تبیین آن است.

۲-۱. روش تحقیق

در این پژوهش، گردآوری اطلاعات از نوع روش کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها، به روش کیفی است.

۳-۱. پیشینه تحقیق

از منابعی که در شکل‌گیری این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، موارد زیر درخور ذکرند: در

بخش مربوط به چارچوب نظری بحث، کتاب‌های «تجزیه و تحلیل نشانه- معناشاخصی گفتمان» (۱۳۹۲) و «راهی به نشانه- معناشناسی سیال با بررسی موردی «ققنوس» نیما» (۱۳۸۸) از حمیدرضا شعیری و ترانه وفایی که مباحث نظری دانش نشانه- معناشناسی را به همراه نمونه‌ای کاربردی مورد تحلیل و واکاوی قرار داده و در آن به توضیح و شرح کلیدواژه‌های این دانش، مانند: کنش، شوش و انواع نظام‌های گفتمانی پرداخته است. مقاله‌های «بررسی تطبیقی و بینامتنی مثنوی خموش خاتون و هزار و یک شب» (۱۳۹۴) از زهرا معینی‌پور، که تا اکنون، تنها اثری است که به مثنوی خموش خاتون پرداخته و آن را با توجه به خوانش تطبیقی و بینامتنی اثر، مورد تدقیق و مطالعه قرار داده است. «نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه- معناشناسی گفتمانی» (۱۳۸۸) از حمیدرضا شعیری که دیدگاه گفتمانی نشانه- معناشاخصی را با گذر از نشانه‌شناسی مکانیکی بررسی کرده و سیر تاریخی این نظریه را یادآور شده است. نیز «بررسی انواع نظام‌های گفتمانی از دیدگاه نشانه- معناشاخصی» (۱۳۸۶) از حمیدرضا شعیری که در آن انواع نظام‌های گفتمانی را توضیح داده است. «تحلیل نشانه- معناشاخصی شعر آرش کمانگیر و عقاب؛ تحول کارکرد تقابلی زبان به فرایند تنشی» (۱۳۹۲) و «تحلیل نشانه- معناشناسی گفتمان در قصه یوسف (ع)» (۱۳۹۳) نوشته فریده داودی مقدم که اشعار و داستان فوق را بر مبنای نظام‌های گفتمانی مورد واکاوی و بررسی قرار داده است، و «مبانی نظری تحلیل گفتمان، رویکرد نشانه- معناشاخصی» (۱۳۸۸) از حمیدرضا شعیری که برخی از نظریات مطرح شده در دانش نشانه- معناشناسی را به گونه‌ای تئوریک بیان کرده است.

۲. مبانی نظری پژوهش

در تعریفی ساده از نشانه‌شناسی (Semiotics)، می‌توان آن را «مطالعه منظم و سامان‌مند همه مجموعه عوامل مؤثر در ظهور و تأویل نشانه‌ها نامید» (ضیمران، ۱۳۸۲: ۷). به بیانی دیگر، دانش نشانه‌شناسی عوامل و روابطی را که منجر به ظهور و بروز یک یا چند نشانه می‌شود، مورد مطالعه و تدقیق قرار می‌دهد. در تعریفی کامل‌تر از نشانه‌شناسی، می‌توان آن را علمی دانست که «هدف خود را شناخت و تحلیل نشانه‌ها و نمادها، چه آن‌ها که به صورت زبان گفتاری یا نوشتاری در آمده‌اند و چه آن‌هایی که صورت‌های غیر زبانی دارند، اعم از نشانه‌های فیزیولوژیک، بیولوژیک، نظام‌های معنایی، نظام‌های ارزشی، نمادهای نمادین، جهان بینی‌های گوناگون و حتی همه اشکال حرکتی، حالتی، موقعیتی خودآگاه یا ناخودآگاه، تاکتیکی، استراتژیک، فکر شده یا نشده و... اعلام

می‌کند» (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۹۹-۳۰۰). در توصیف دانش نشانه‌شناسی، اشاره به دو الگوی اصلی این دانش ضروری است که در آن‌ها به بررسی ساختمان نشانه می‌پردازند. پیش از آن، باید یادآور شد که «ما معنا را از طریق تولید و تفسیر نشانه‌ها به وجود می‌آوریم... [و به گفته پیرس]، ما فقط از طریق نشانه‌هاست که می‌توانیم ببیندیشیم» (چندلر، ۱۳۹۴: ۴۱). به سخن دیگر، ما معنایی داریم که برای فهمیدن و رسیدن به آن، نیازمند عبور از کانال اصلی به نام نشانه هستیم و برای دست-یابی به شناخت خود نشانه و عوامل و روابطی که سبب بروز آن می‌شوند، باید یک ساختار و چارچوب نظام‌مند داشته باشیم که آن ساختار هدفمند را برای نخستین بار، زبان‌شناس سویسی، فردینان دو سوسور و همزمان با او، در نقطه جغرافیایی دیگر، فیلسوف آمریکایی، به نام چارلز سندرس پیرس مطرح کردند. اگر بخواهیم ارتباط بین واژه و معنا را کشف و معانی حاصل از آن را مورد مذاقه قرار دهیم، با دانش معناشناسی (Semantics) سر و کار خواهیم داشت. معناشناسی از نظر مورس «بخشی از علم نشانه‌شناسی است که به بررسی معنای نشانه‌ها و رابطه بین نشانه و مرجع ذهنی می‌پردازد... به عقیده بنونیست، بر خلاف نشانه‌شناسی، چگونگی معنادهی یک نشانه است که توسط پیامی ایجاد شده باشد» (دادور، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۱۴۹)؛ بنابراین، پیدایی و پیشینه مبانی نظری و عملی نقد نشانه-معناشناسی را می‌توان در زبان‌شناسی عمومی سوسور دانست. سوسور نشانه‌شناسی را «ترکیبی از دال و مدلول می‌داند؛ دال از نظر سوسور همان تصور آوایی است و مدلول از نظر او همان تصور ذهنی است» (شعیری، ۱۳۸۸: ۳۷). نکته قابل تأمل درباره بحث دال و مدلول از منظر سوسور، این‌جا است که او این رابطه را تابع ارزشی می‌داند و نام آن را نشانه می‌گذارد و این ارزش را چنین تفسیر می‌کند که در ارتباط بین دال و مدلول «مفاهیم... به گونه‌ای اثباتی و ایجابی و به موجب محتوایشان تعریف نمی‌شوند، بلکه به گونه‌ای سلبی و از طریق تقابل با دیگر اجزای همان نظام ارزش می‌یابند. آنچه مشخص‌کننده هر نشانه است، به بیان دقیق، بودن آن چیزی است که نشانه‌های دیگر نیستند» (Saussure, 1983:115). پس از طرح و بسط این نظریه به وسیله سوسور، درباره دال و مدلول، ژاک لاکان، پزشک، فیلسوف و روانکاو برجسته فرانسوی، گامی فراتر نهاد و بر این باور بود که عبور از دال و رسیدن به مدلول آن، کاری بس دشوار است؛ از این رو، لاکان، خطی را بین دال و مدلول ترسیم نموده، «بر این نکته تأکید می‌کند که هیچ وحدتی بین دال و مدلول نیست» (شعیری، ۱۳۸۸: ۳۷). به دیگر بیان، به واسطه آن خط، اگر ما دالی را تغییر دهیم، هیچ‌گونه تأثیری بر مدلول نخواهد

گذاشت. در نشانه‌شناسی پیرسی، رابطه‌ای غیر متقارن بین دال و مدلول حاکم است؛ یعنی، نشانه از نظر او «چیزی است که نزد فردی خاص بر چیز دیگر در بعضی وجوه و قابلیت‌ها دلالت می‌کند» (Pierce, 1931: 58). در این رابطه، کنشگر حسی- ادراکی که وظیفه کنترل شکل‌گیری و تولید معنا را دارد، از منظر پیرس، در نظر گرفته نمی‌شود. لویی ترول یلمسلف، زبان‌شناس دانمارکی، رابطه دال و مدلول سوسور را کامل کرد و بر این باور بود که زبان دارای دو سطح است؛ بیان و محتوا. «او به جای دال صورت بیان و به جای مدلول صورت محتوا را پیشنهاد می‌کند» (شعیری، ۱۳۸۸: ۴۱) و رابطه دو دنیای بیرون (دال یا بیان) و درون (مدلول یا محتوا) را با سوژه‌ای به رابطه‌ای حسی- ادراکی مبدل می‌کند؛ همان رابطه‌ای که پیرس، آن را در نظر نگرفته بود. گرمس در تکمیل سطح زبانی یلمسلف، «سطح بیان را برون‌نشانه، [و] سطح محتوا را درون- نشانه و موضع‌گیری انتزاعی گفته‌پرداز [که گرمس قایل به حضور گفته‌پرداز فردی یا جمعی است] یا سوژه را در ارتباط با این دو نشانه جسم‌نشانه یعنی جسمانه می‌نامد» (همان: ۴۲). از این جا است که دنیای نشانه‌شناسی، به تدریج گامی اساسی فراتر می‌نهد و عبور خود را از نشانه- شناسی ساختگرا و کلاسیک به نشانه‌شناسی گفتمانی یا نشانه- معناشناسی متبلور می‌سازد. اغلب «نشانه‌شناسی را با ساخت‌گرایی یکی دانسته‌اند. ساخت‌گرایی ابعاد زیادی دارد؛ اما وجه اشتراک آن با نشانه‌شناسی و شاخص مهم و مشترک آن این است که هر دو مکتب بیشتر بر روابطی که اشیا را به هم پیوند می‌زنند، توجه دارند و کمتر به خود اشیا می‌پردازند» (یوهانسن و لارسن، ۱۳۸۵: ۴۰). آنچه در بررسی این نظریه اهمیت اساسی دارد، این است که در «نشانه- معناشناسی، بر خلاف نشانه‌شناسی کلاسیک و ساختگرا، نشانه‌ها فرصت نشانه‌پذیری مجدد می‌یابند؛ یعنی از نشانه‌های معمول، مشخصاً با کارکردهای رایج و تکراری، به نشانه‌های نامعمول، نو با کارکردهای نامنتظر و زیباشناختی تبدیل می‌شوند» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۶)؛ از این رو، زمانی که متنی را تحلیل می‌کنیم، به دنبال تبلور کنش‌های زبانی، فرایند نشانه- معناشناختی محقق می‌شود و بر اثر آن، گفتمان [و نظام‌های گفتمانی] تولید می‌شود. به سخنی دیگر، شکل‌گیری گفتمان زمانی صورت می‌پذیرد که فردی، طی کنش گفتمانی و در شرایطی تعاملی، زبان را مورد استفاده فردی خود قرار دهد. (Benveniste, 1970: 266) در مجموع می‌توان گفتمان را چنین معرفی کرد که «مجموعه‌ای از گزاره‌ها، مفاهیم و مقولاتی است که در ارتباط منطقی با یکدیگر قرار گرفته‌اند که در نهایت، منظومه فکری مشخصی را شکل می‌دهند که به قول و فعل پیروانش معنا می‌دهد»

(تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۱)؛ پس، «به منظور شناخت معنای متن، باید قاعده‌ها و معنای آن‌ها را درک کرد؛ زیرا متن بر اساس اصولی بنیادین شکل گرفته و نظام‌مند است و طی فرآیند برش، این اصول و به تبع آن، معنا کشف می‌شود. بدین ترتیب ما با نظام‌های گفتمانی مختلفی با توجه به ویژگی‌های نشان - معنایی حاکم بر آن‌ها روبه‌رو هستیم» (نصیحت و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۳).

این نظام‌های گفتمانی را می‌توان به صورت زیر تعریف و تقسیم‌بندی کرد:

الف. نظام گفتمانی هوشمند: نظام گفتمانی هوشمند، نظامی است که در آن «بروز معنا بر اساس شرایط شناختی، تابع برنامه‌ریزی و مبتنی بر اهداف از پیش تعیین شده است» (شعیری، ۱۳۸۶: ۱۰۶).

ب. نظام گفتمانی احساسی: نظامی است که در آن بروز معنا «تابع سه گونه تنشی - عاطفی، حسی - ادراکی و زیبایی‌شناختی است» (همان). به بیان دقیق‌تر، پایه اصلی این نظام شوش است که بر مبنای آن «شوشگر با توجه به تغییری که در احساسات او رخ می‌دهد دست به کنش می‌زند» (خراسانی، ۱۳۸۹: ۶۲).

ج. نظام گفتمانی رخدادی: نظام گفتمانی رخدادی، نظامی است که «جنبه غیر منتظره، خارج از اراده بشری و مستقل دارد» (شعیری، ۱۳۸۶: ۱۰۶).

۱. تجویزی ۲. القایی ۳. مرام‌مدار	الف. هوشمند	نظام‌های گفتمانی
۱. تنشی - عاطفی ۲. احساسی - ادراکی ۳. زیبایی‌شناختی	ب. احساسی	
۱. تقدیر و اقبال ۲. مشیت الاهی ۳. تکانه	ج. رخدادی	

انواع نظام‌های گفتمانی در یک نگاه (همان: ۱۰۶)

پیش از تحلیل داستان، برای فهم بهتر کلیدواژه‌ها و مفاهیم مربوط به دانش نشانه - معناشناختی، لازم است با تعدادی از این مفاهیم آشنا شویم. از جمله کلمات کلیدی در علم

نشانه - معناشناختی، واژه شَوش است. شوش که «از مصدر شدن به دست آمده است توصیف - کننده‌ حالتی است که عاملی در آن قرار دارد» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۲) به بیانی دیگر، ممکن است در یک نظام گفتمانی، ما با تغییر احساس و ویژگی‌های روحی عامل گفتمان روبه‌رو باشیم که در این موقعیت (آن احساسات و عواطف) همان حالت شوشی هستند (خراسانی، ۱۳۸۹: ۶۲). در این حالت معنای ایجاد شده نتیجه کنش نیست؛ بلکه برآیند تعامل حسی - ادراکی عامل گفتمان و دنیاست (گریماس، ۱۳۸۹: ۹). برای مثال، آغاز داستان مثنوی خموش خاتون، با حالتی شوشی آغاز می‌شود و مبنای اتفاقات و اعمال شاه در داستان، حالتی است که می‌توانیم از آن تحت عنوان هوس، شهوت یا میل درونی یاد کنیم؛ اما این حالت جای خود را به کنش می‌دهد و این میل، سبب می‌شود تا شاه از درباریان و سربازان خود بخواهد تا هر روز برای او دختری را بیابد و او فردای آن روز آن دختر را از طریق کتک زدن با کفش از کاخ خود بیرون کند؛ بنابراین، کلیدواژه مهم دیگر در دانش نشانه - معناشناختی، کنش است. کنش یک متن یا گفتمان «به عملی گفته می‌شود که می‌تواند ضمن تحقق برنامه‌ای موجب تغییر وضعیتی به وضعیتی دیگر گردد» (همان: ۱۱). کنش گفتمانی «یعنی برنامه‌ای روایی که خود به سبب استفاده از فرایند روایی یا نظام همنشینی در گفتمان حاصل می‌گردد» (همان). اگر کمی دقیق‌تر تأمل کنیم، در آغاز داستان، نقصانی وجود دارد که راوی سعی می‌کند با خلق نظام‌های گفتمانی گوناگون، این وضعیت را به حالتی استعلایی و بدون نقصان تبدیل کند. این که پادشاه، به سبب میل شخصی خود، دختران شهر را به کاخ خود فرا می‌خواند و سپس آن‌ها را از قصر خود بیرون می‌کند، به تدریج نقصان شکل می‌گیرد و کار به جایی می‌رسد که دیگر در کشورش دختری نمی‌ماند که بخواهد به کاخ شاه، فراخوانده شود. در بحث شوش و کنش، یادآوری این نکته بسیار مهم است که در نگاهی دقیق‌تر و جزئی‌تر به کنش‌ها و شوش‌ها، عوامل کنشی «خود به سه دسته کنش‌گزار، کنش‌گر و کنش‌پذیر تقسیم می‌گردند» (همان: ۱۳). هم‌چنین، عوامل شوشی به سه دسته «شوش‌گزار، شوش‌گر و شوش‌پذیر» (همان).

۳. خلاصه داستان

در هند باستان، پادشاه هوس‌پیشه‌ای بود که هر شب با دختری از دختران قلمرو پادشاهی خود ازدواج می‌کرد و صبح روز بعد، همان دختر بیچاره را با کفش کتک می‌زد و از قصر بیرون می‌کرد. پادشاه، آن قدر به هوس‌پیشگی خود ادامه داد که دیگر در قلمرو شاهی‌اش به سختی دختری

پیدا می‌شد. روزی از روزها، به او خبر رسید که در خانه‌ی رای از رایان همسایه، دختری زندگی می‌کند که در زیبایی و دانایی، یگانه است. شاه نیز نامه‌ای به پدر دختر نوشت و خواهان دختر شد. پدر که قصد جنگ با شاه را نداشت، با دوران‌دیشی و مشورت با دخترش، راضی شد او را به خانه‌ی شاه هوسباز بفرستد. در نخستین شب، شاه با دخترِ رای همان رفتاری را کرد که با دختران دیگر می‌کرد. صبح روز بعد، مطابق معمول دختر را با کفش کتک زد و خواست که او را از قصر بیرون کند؛ ولی دخترک التماس کرد و به پادشاه گفت که ای شاه! به من فرصتی بده تا بتوانم با زنان و اهالی قصر شما دیدار کنم و با آن‌ها آشنا شوم. شاه با درخواستش موافقت کرد و فردای آن روز به بهانه‌ی این که زنان قصر دوستدار دیدار وی هستند، در قصر ماند. در همین روز دخترِ رای، با عشوه‌گری، به سوی شاه شتافت و به او خبر داد که فلان پادشاه دختری چنین و چنان دارد که نامش خموش‌خاتون است؛ اما متأسفانه آن دختر سخن نمی‌گوید و پدرش شرط کرده است، هر کس خموش‌خاتون را به سخن درآورد، می‌تواند با او ازدواج کند. شعله‌ی شوق دیدار خموش‌خاتون در دل شاه شعله‌ور شد و بار سفر بست. وقتی به شهر دختر رسید، خواستار او شد. پدر خموش‌خاتون، برای به سخن درآوردن دخترش شبی به شاه هوس‌پیشه مهلت داد و چون او از عهده‌ی کار برنیامد، به دستور پدرِ دختر، سر و ریشش را تراشیدند و به جایش نمک پاشیدند و در حالی که نگهبانان با کفش او را کتک می‌زدند، او را به کوچه و بازار بردند و به مردی جفایپیشه سپردند. وقتی خبر این واقعه به دخترِ رای رسید، تصمیم گرفت شوهرش را نجات دهد؛ از این رو، جامه‌ای مردانه پوشید و به تنهایی از شهر بیرون رفت. کنار رود چهار مرد اخضرپوش را دید که خود را سروش نامیدند. آن‌ها در بازی قمار از دختر باختند و به همین دلیل به او قول دادند که برای نجات شاهزاده با او همکاری کنند. پس از رسیدن به شهر خموش‌خاتون، دخترِ رای که در پوشش شاهزاده‌ای جوان بود، به نزد پدرِ دختر رفت و اجازه‌ی حضور به نزد بانوی حرم را یافت. او در حضور خموش‌خاتون آن چهار یار نامرئی (همان چهار اخضرپوش) را در گوشه و کنار اتاق پنهان کرد و پس از این که تلاش‌هایش برای به سخن آوردن دختر بی‌ثمر ماند، به ستون تالار رو کرد و از آن خواست که قصه‌ای بگوید. یکی از آن چهار یار که در پشت ستون مخفی بود، گفت: من قصه‌ای نمی‌دانم، تو قصه‌ای بگو تا گوش دهیم و دخترک قصه‌ی نخستین (قصه‌ی چهار عاقل) را آغاز کرد. پس از پایان داستان، دخترک از ستون پرسید، حالا بگو کدام یک از این چهار نفر عاقل - تر بودند و پس از پاسخ نامناسب ستون، خموش‌خاتون لب به اعتراض گشود و نظر خود را

گفت. به همین شکل سه قصه دیگر را نیز مطرح کرد؛ قصه نجار و زرگر و خیاط و مرد درویش، قصه چهار مبارز و قصه چهار احمق. پس از پایان هر قصه شاهزاده (دختر یاریگر) به سه سروش دیگر خطاب می‌کند و داوری می‌خواهد و در هر مورد خموش خاتون به داوری نادرست اعتراض می‌کند. سرانجام شاهزاده پیروز شد و دختر به عقد او درآمد. داماد که دختری در لباس مردان بود، با زیرکی به کشورش بازگشت و پس از برخی اتفاقات، سرانجام همان شاه بوالهوس که به دلیل مدت‌ها اسارت و فلاکت، از خوی بد دست برداشته بود، به اراده دختر رای، شاه شد و خموش - خاتون، ملکه (ر. ک: رعدی، ۱۳۷۵).

۴. تحلیل آغاز داستان

در ابیات آغازین داستان، راوی صفاتی پسندیده در حوزه اخلاق و کشورداری به پادشاه نسبت می‌دهد که شنونده، ناخودآگاه، تصویری مثبت و شایسته از او پیدا می‌کند؛ اما به یکباره، طرح یکی از ویژگی‌های شاه (هوسبازی)، سبب می‌گردد، ذهنیت مخاطب در هم بشکند:

راوی خوش‌زبان و نیک‌نهاد	اینچنین می‌کند روایت یاد
که زمانی به تاج و افسر هند	بود شهزاده ای به کشور هند
سعد فالی و بخت میمونی	از جـم و کقبـاد افزونی
حشم لشکرش ستاره مثال	کرم و بخشش برون ز سؤال
دولتش خادم کمینه بدر	نصرتش یار کهنه روز سفر
کار آن شهریار گردون‌بخت	بود دایم چنین بگو شه تخت
هر شب آن خسرو مسیح‌نفس	زن نو خواستی ز اوج هوس
که هر آن سروری که دختی داشت	آن شهش زان خویش می‌پنداشت

(رعدی، ۱۳۷۵: ۱۱)

در ادامه ابیات، تمامی اطرافیان شاه که از وضعیت پیش آمده ناخرسند هستند، نارضایتی خود را با زبانی خاص به شاه اعلام می‌کنند و از همین بخش داستان می‌توان دریافت که گویا معنا دارای نقصانی است (نبود دختر در قلمرو پادشاهی) و آن حالت شوشی (هوس و شهوت)، سبب بروز کنش‌هایی (نظیر اعلام نارضایتی اطرافیان نسبت به این عمل پادشاه) شده است:

دوستداران و دلپذیرانش	بخردان و همه وزیرانش
منع کردندش از این عادت	پند دادندش ز هر بابت

که شها این نه پیشه ایست بزرگ بلکه بر پای تیشه‌ای است بزرگ
 که بدین شیوه‌ات معلم بود که بدین آرزوت راه نمود
 هیچ شاهی و هیچ سلطانی هیچ جمشیدی و سلیمانی
 به چنین ره نرفت کاین نه ره است آنکه این ره گزید خود نه شه است
 (همان: ۱۱-۱۲)

نصیحت‌های اطرافیان، راه به جایی نمی برد و شاه کماکان بر همان خصلت خود باقی می ماند. خبرچینی، به دیدار شاه آمده و از دختری در کشوری دیگر یاد می کند که در زیبایی بی نظیر است:

گفت شها ترا نه آگاهی است در فلان مملکت شهنشاهی است
 رشک خورشید دختری دارد که نه جویانه مشتری دارد
 دارد آن شاه دایم از تلقین همچو گنجش نهان به زیر زمین
 تا در از بحر چهره ننماید گوش شهزاده نیاراید
 تا نگرده شکفته غنچه نو نشود مشکبو مشامی ازو
 نیشکر تانه سر زند ز زمین نشود کام شاهدی شیرین
 تا ز صبح آفتاب سرنکشد چشم شب کور سرمه در نکشد
 (همان: ۱۳)

توضیحات اغواگرانه سخن چین سبب شد تا شاه نامه‌ای برای رای بنویسد و از آن طریق، دخترش را خواستگاری کند که اگر دقیق‌تر بنگریم، کنشی دیگر رخ داده است و البته مبنای کنش، همان حالت شوشگری است. بر مبنای همین موقعیت‌های شوشی و کنشی روایت، در بررسی داستان، برخی از نظام‌های گفتمانی شکل می‌گیرند که در ذیل، به تحلیل آن‌ها می‌پردازیم.

۱. نظام گفتمانی تجویزی

۲. نظام گفتمانی القایی

۳. نظام گفتمانی مرام‌مدار (شعیری، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۹)

۵. نظام‌های گفتمانی (گرمس)

۵-۱. نظام گفتمانی تجویزی (روایی، منطقی، برنامه‌مدار، از پیش تعیین شده یا کنشی)

این نوع گفتمان، از جمله انواع مهم نظام گفتمانی است که به آن رفتار- ماشین نیز می‌گویند؛ به

بیانی ساده، اگر بین کنش‌گر و کنش‌گزار قراردادی بسته شود و به آن عمل شود، این نوع از نظام گفتمانی شکل گرفته است. «در این نظام تعاملی، یکی از دو طرف موظف به پیروی و هماهنگی خود با برنامه‌ای است که به او داده می‌شود. در چنین نظامی کنش‌گر بر اساس برنامه یا قرارداد تنظیمی یا دستوری عمل می‌کند» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۷). در مثنوی خموش خاتون، زمانی که شخص غم‌آز و سخن‌چین با شاه صحبت می‌کند، گویا قراردادی نانوشته بین آن‌ها بسته می‌شود و آن شخص در برابر اطلاعاتی که از دختر رای به شاه می‌دهد، ثروتی به چنگ خواهد آورد:

از طرب همچو آفتاب بتافت	شاد و خندان به نزد شاه شتافت
که شها گویمت نهان رازی	اگر از لطف کار من سازی
شاه گفتش که ای بزرگ‌سیر	سرور بخردان نام‌آور
مرحمت‌ها برون ز حد کنمت	مهتر که‌تران خود کنمت
بخشمت زر فزون ز هر مویی	چون سخن ز آروزی من گویی

(رعدی، ۱۳۷۵: ۱۳)

در بخش دیگر داستان، هنگامی که دختر رای، برای نجات جان همسر خود لباس مردانه به تن می‌کند و در مسیر خود به طرف شهر خموش خاتون، به چهار نفر که خود را سرور می‌نامیدند، بر می‌خورد. آن‌ها با هم عهد و پیمان می‌بندند که قماری انجام دهند و اگر دختر (که به ظاهر شبیه شاهزاده‌ای زیبا است)، پیروز شود، آن چهار اخضرپوش، مطیع و فرمانبردار او شوند. در نهایت زمانی که بازی آن‌ها تمام می‌شود، چهار اخضرپوش در بازی قمار شکست می‌خورند و دختر رای برنده بازی می‌شود و در این جا هر چهار نفر ملزم به اطاعت از وی می‌شوند:

لب گشودند کای شه‌نشه ملک	شد ز عدل تو شیر روبه ملک
فتح نصرت ترا غلام کمین	عقل و دانش ترا بدل چو نگین
چون در آنجا رسی به بخت جوان	هر چه فرمایی آن کنیم بجان
همه را دست و پای محکم بست	شد به بالین دو دیده بر هم بست

(همان: ۲۶)

همان‌گونه که می‌بینیم پس از گفت‌وگویی که بین دختر رای و آن چهار اخضرپوش انجام می‌شود، آن‌ها ملزم به پیروی از دختر می‌شوند که این خود دال بر ایجاد نظام گفتمانی تجویزی است. نکته مهم و مرتبط با نظام گفتمانی تجویزی، این است که دختر رای (کنش‌گزار)، در

جایگاهی برتر نسبت به چهار اخضرپوش (کنش‌گر) قرار دارد و پیمان و تعهدی بین دو طرف بسته می‌شود و گفتمان شکل می‌گیرد. در این قرارداد، کنش‌گر(ان) باید توانایی یا تجهیزات لازم برای انجام مفاد قرارداد را کسب کنند(توانش). سپس مرحله بروز کنش به وسیله کنش‌گر(ان) آغاز می‌شود(پردازش) و در پایان نیز، می‌توان نتیجه کار را بررسی نمود.(ارزیابی شناختی و ارزیابی عملی) (شعیری، ۱۳۸۱: ۹۱)

۵-۲. نظام القایی (تعامل شناختی)

از جمله نظام‌های دیگر گفتمانی، نظام القایی است. مبنای این نظام بر پایه تعامل بین کنش- گزار و کنش‌گر شکل می‌گیرد. «در چنین نظامی، هر دو طرف کنش یا برنامه در تعامل با یکدیگر سبب تعیین کنش یا شکل گرفتن آن می‌شوند... یعنی یکی از دو طرف تعامل باید طرف دیگر را به اجرای کنش متقاعد کند» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۸). رابطه القایی «بر اساس رابطه‌ای موازی و از نوع تعاملی و نه رابطه‌ای عمودی از نوع فرمان‌گزار و فرمان‌بر شکل می‌گیرد» (همان: ۱۳). در مثنوی خموش خاتون، زمانی که شاه، نامه‌ای برای رای می‌نویسد، در آغاز، پدر راضی نمی‌شود که دخترش را به عقد آن شاه درآورد و با رفتن وی موافقت کند؛ اما دختر با هوش و ذکاوت خود، پدر را متقاعد می‌کند که با رفتنش موافقت کند:

گفت ای شاه مهربان پدرم	از سرت سایه هما بسرم
جنگجویی نه کار مردانست	جنگ مردان به تیغ احسانست
و آنکه از زشتی‌اش چها خواندی	از بد آیینیش سخن رانندی
بی نبشته کجا زیان رسدم	سر نبشت آنچه باشدم رسدم
این سخن چون شنید شه برخاست	خواست مشاطه ماه را آراست
چون پری چهره را مرتب کرد	هودجی در خور نشست آورد
برنشاندش در آن وداعش کرد	رخ سوی خسرو شجاعش کرد

(رعدی: ۱۶: ۱۳۷۵)

هنگامی که دختر نزد شاه می‌رود، شاه همان رفتاری را که با دختران قبلی داشته، با او می‌کند و زمانی که می‌خواهد کفشی بر سرش بکوبد و او را از حرم خود بیرون کند، دختر پیشنهادی به شاه می‌دهد که البته این پیشنهاد بیشتر جنبه القایی دارد و در نهایت شاه را متقاعد می‌کند که با

پیشنهادش همداستان باشد. به این نکته نیز باید توجه کرد که در این نظام گفتمانی، روش‌های گوناگونی برای القا وجود دارد که از آن جمله می‌توان به «چاپلوسی، وسوسه، اغوا، تحریک، تهدید یا رشوه دادن» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۳). اشاره کرد. در این بخش، روش چاپلوسی و وسوسه نظام گفتمانی القایی را می‌توان دید.

شب بختند چونکه صبح دمید	از خم چرخ جام مهر کشید
شاه بگرفت دست بانو را	تا بدر سازد آن نکور رو را
کفش از پا کشید خواست زدن	بر سر آن نگار سیم‌بدن
بانواش گفت کای خدیو جهان	چو کهان بر در تو جمله مهان
بگرفتم که خوی تو اینست	اینچنینت رسوم و آیین است
باش کامروز روز مهر و وفاست	عالمی در هوای دیدن ماست..
با چنین روی و مو گزینندم	باش تا بر سریر بینندم
شاه را گفته‌اش قبول افتاد	دیگرش هفت پاس مهلت داد

(رعدی، ۱۳۷۵: ۱۷)

زمانی که بانوان نزد شاه به دیدار آن‌ها آمدند و رفتند، پادشاه خواست که دختر را با زدن کفش بر سرش، از قصر خود بیرون کند که این بار نیز، دختر با هوشیاری مثال‌زدنی، به پادشاه گفت:

نوبت بزم عام هست امروز	نیک و بد را بزیر دست امروز
هر زنی کان بشهر هست آید	تا برویم دو دیده بگشاید
روز دیگر که بگروی به ستم	چارده هست هفت دیگر هم

(همان: ۱۷-۱۸)

با تدقیق در سیر داستان و با تکیه بر انواع نظام‌های گفتمانی، در خواهیم یافت که نقصان اولیه روایت، به تدریج با ورود دختر رای، در حالت پیشروی به سوی بی‌نقصانی است. دختر رای، برای بار دوم، شاه را متقاعد می‌کند تا رفتار زشت خود را کنار بگذارد و در نهایت برای بار سوم، با روش تحریک، نظام القایی را ایجاد و پادشاه را به شیوه زیر وادار به کنشی جدید می‌کند:

گفتش ای خسرو فریدون فر	پادشاهی است در فلان کشور
دختری دارد آن نکو فرجام	که نهادش خموش خاتون نام
دلبر فتنه جوی عیاری	نازینی و کبک رفتاری

گل‌عداری که آشکار و نهفت غنچه بستۀ لبش بشگفت
 پدرش شرط کرده کانکه کنون به تکلم در آردش به فسون
 با زر و سیم بر ویش بخشم بی‌چنین حل بکس کیش بخشم
 آنکه آید ستوه ازین مشکل بایدش بند ما کشید از دل
 بس جهاندار دخت‌گیرش شد که بدین آرزو اسیرش شد
 بر تو باید که راه بسپاری آن پیری را بعقد خود آری
 (همان: ۱۸)

دختر رای، با کاربست این نظام گفتمانی، شاه را مجاب می‌کند تا تن به خواسته او بدهد و البته در سراسر داستان، در بخش‌هایی که دختر رای، نقش کنش‌گزار را برعهده دارد، این نظام گفتمانی به وجود می‌آید؛ پس باید گفت که در مثنوی خموش خاتون، هر کجا پای دختر رای به میان می‌آید، نظام گفتمانی القایی در حال شکل‌گیری است. البته در بخش اصلی داستان خموش خاتون که روایت چهار قصه به وسیله دختر رای است، اگر وی را به عنوان کنش‌گزار برتر در نظر بگیریم، او با گفتن قصه‌هایی دلکش، خموش خاتون را متقاعد می‌کند تا سخن بگوید؛ پس می‌توان یکی از روش‌های مهم القا کردن را وسوسه و تحریک از راه قصه گفتن دانست.

۳-۵. اخلاق اجتماعی - فرهنگی (اخلاقی - مرامی یا اتیک)

این گونه گفتمان نه بر مبنای نظام گفتمانی تجویزی به وجود می‌آید و نه بر اساس نظام گفتمانی القایی؛ بلکه «نوعی تعامل است که در آن یکی از دو طرف بر اساس اخلاق اجتماعی - فرهنگی یا وظیفه اخلاقی - مرامی به کنش رو می‌آورد... [در این نظام گفتمانی، ما] با باوری بنیادی سر و کار داریم و نه باوری که باید هر لحظه و با توجه به شرایط تجدید گردد» (شعیری و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۹). «نظام ارزشی مرامی - اخلاقی که در آن ارزش مبتنی بر مرام است... [بدان معنا است که]... برای دیگری همان جایگاه ارزشی را قایل باشیم که برای خود قایل هستیم و کنش‌های ما در جهت خدمت به هم‌نوع و دفاع از ارزشی جمعی باشند» (داودی مقدم، ۱۳۹۳: ۱۸۹). در مثنوی خموش خاتون، هنگامی که شاه بوالهوس به سراغ خموش خاتون می‌رود و موفق نمی‌شود که او را به حرف وادارد، پادشاه آن شهر، دستور می‌دهد تا سر و روی وی را بتراشند و دور شهر بپرخانند و سرانجام وی را پیش جوازگری ببرند تا به دستور شاه شهر خموش خاتون، تن به

کارگری دهد. جوازگر نگاهی به شاه بیچاره می‌اندازد و علی‌رغم ظاهر خشن و زشتش، راهی میانه را بر می‌گزیند و به نوعی خالق نظام گفتمانی مرامی - اخلاقی می‌شود:

دست شه را جوازگر بگرفت	پوزش عاجزیش در بگرفت
که مرا حد کجاست کز پی نام	خسروی را کنم بخدمت رام
لیکن ار بگذرم ز گفته شاه	سر پیراندم بسان گیاه
نه ترا رنج روبرو سازم	نه شهنشاه را عدو سازم
معتدل دارم ت براحت و رنج	اینچنین است این سرای سپنج..
آن شه از ناز خسروی بگذشت	برهی که نمودیش می‌گشت
غصه می‌خورد خون فرو می‌برد	همچو گل لحظه‌لحظه می‌پژمرد

(رعدی، ۱۳۷۵: ۲۱)

شاید بتوان رد پای پر رنگ‌تر این نظام گفتمانی را در بخش اصلی مثنوی خموش خاتون پیدا کرد؛ آن‌جا که دختر رای (که در لباسی مردانه به حضور خموش خاتون راه یافته)، چهار قصه می‌گوید و از چهار اخضرپوش که در چهار جای مختلف پنهان شده‌اند، می‌خواهد درباره قصه‌هایی که گفته، داوری و قضاوت کنند و هر چهار نفر، به‌عمد، داوری اشتباه می‌کنند و خموش خاتون در پایان داوری هر کدام، لب به اعتراض می‌گشاید. این بخش از داستان که اوج مثنوی خموش خاتون است، نشان از آن دارد که دختر مغرور شاه که مدت‌ها بود لب به سخنی باز نکرده بود، با شنیدن داوری اشتباه، تاب و توان پذیرش بی‌انصافی و بی‌عدالتی علیه یک انسان را ندارد و در آن‌جا لب به سخن می‌گشاید که این خود دال بر ایجاد یک نظام گفتمانی بسیار دقیق است که از آن تحت عنوان مرامی - اخلاقی یا اتیک یاد می‌کنیم. باید در نظر داشت که دو طرف گفتمان، یکی خموش خاتون و دیگری داوری غیرمنصفانه‌ای است که به واسطه قصه به وجود آمده است و خموش خاتون سکوت را جایز نمی‌شمارد و لب به اعتراض می‌گشاید. در این بخش به پاسخ‌های خموش خاتون نسبت به داوری چهار اخضرپوش، اشاره خواهد شد. قصه اول (قصه چهار عاقل):

از ستون اینچنین سخن چو شنید	دل خاموش او بنواز دمید
چون وزید آن نسیم عشرت‌بو	زود بشکفت غنچه لب او..
آتش کینه بر فروخت ز خشم	چین در ابرو فکند و گفت بخشم
کای ستون بیشتر مگوی سخن	بیخرد بوده ز اصل و ز بن

گر نترسم ز خالق بیچون سر برانمت به اره کنون
وانگهان ذره ذرات سازند همگی را به آتش اندازند
(رعدی، ۱۳۷۵: ۳۷)

این ابیات، پاسخ اعتراض آمیز خموش خاتون نسبت به داوری غیر منصفانه نفر اول است. همان گونه که گفتیم، خموش خاتون پس از مدت ها سکوت، در این جا لب به سخن گشود و با علم به این که آنچه برایش گفته شد، تنها یک قصه بوده؛ اما چنان تحت تأثیر آن قرار گرفت که برنناید و لب به اعتراض گشود که این مسأله، نشان از قدرت و تأثیرگذاری قصه بر مخاطب دارد. قصه دوم (قصه نجار و خیاط و زرگر و مرد درویش):

گفت ای شمع بی خرد چونست وی بد از صد هزار بد چونست
که به خاک سیاه بر زنمت وانگه از کین بسنگ بشکنمت
لیک می ترسم از خدای بزرگ که بود از همه بزرگ سترگ
(همان: ۴۵)

در قصه دوم نیز، همان گونه که می بینیم، خموش خاتون نتوانست به سکوتش ادامه دهد و این - بار نیز برای بار دوم، خطاب به شمع، اعتراض خود را اعلام کرد. قصه سوم (چهار مبارز): درباره پایان این قصه، مصحح مثنوی خموش خاتون نوشته است: «متاسفانه ورق ۲۸ افتاده است؛ اما این قسمت داستان را می شود پیشگویی کرد که باز هم، خموش خاتون سخنگویی کند و داستان سوم با همان بیت پایان برسد

پاسداران زدند کوس طرب که گشود این جوان صنم را لب»
(همان: ۵۲)

قصه چهارم (چهار احمق):

گفت کای زشتخوی هرزه سرا بادپیمای این چنین بر ما
پایگه یافتن به بزم ملوک هرزه گفتن سخن برون ز سلوک
کار نالایقان خام بود آنکه اینها کند ز کام رود
روزگاری به خامشی به سر آر حرف سنجیده از زبان به بر آر
(همان: ۶۶)

در پایان قصه چهارم و اعتراض دیگر باره خموش خاتون به داوری چهارمین اخضرپوش است که خبر به پدرش می‌رسد و تا چند شبانه‌روز جشن و سرور در شهر برپا می‌کند. البته این نکته را نیز باید افزود که دختر رای، با تلاش بسیار، شاه بوالهوس را که دیگر متنبه شده بود، به عقد خموش خاتون در می‌آورد.

۶. نتیجه

برآیند نقد مثنوی خموش خاتون از منظر نظام‌های گفتمانی گرمس نشان می‌دهد که تمامی نظام‌ها در این داستان قابلیت و فرصت بروز نمی‌یابند و تنها تعدادی از آن‌ها تشکیل و با هدف کامل کردن نقصان ابتدای روایت، داستان را به پیش می‌برند. از میان نظام‌های گفتمانی، دو نظام اتیک و القایی در جایگاه‌های اول و دوم، با بیشترین بسامد و سپس نظام تجویزی در جایگاه سوم قرار دارد. افزون بر این، هر سه حالت، زیر مجموعه نظام گفتمانی هوشمند هستند یعنی راوی، آگاهانه و هوشمندانه روایت را به پیش می‌برد و با اشراف بر اتفاقات داستان، به پیشبرد کمرنگ کردن نقصان معنا کمک می‌کند. با بررسی اقوال و اعمال شخصیت‌های داستان از منظر دانش نشانه- معناشناسی، می‌توان گفت که سه شخصیت مهم در مثنوی خموش خاتون، ایفای نقش می‌کنند که هر یک از آن‌ها عامل اصلی ایجاد نظام‌های گفتمانی منحصر به فرد هستند؛ نخست پادشاه بوالهوس داستان که به شکل معمول، هر کجا گفتمانی شکل بگیرد و کنش‌گزار شاه باشد، نظام گفتمانی تجویزی در حال شکل‌گیری است. پررنگ‌تر از این شخصیت، دختر رای است که با متقاعد کردن طرف مقابل خود، نظام گفتمانی القایی (وسوسه و تحریک) را به وجود می‌آورد و در نهایت، خموش خاتون که می‌توان وی را مسبب ایجاد و بروز نظام گفتمانی اتیک دانست

۷. منابع

۱. تاجیک، محمدرضا، **گفتمان، پادگفتمان و سیاست**، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
۲. چندلر، دانیل، **مبانی نشانه‌شناسی**، ترجمه مهدی پارسا، تهران: سوره مهر، ۱۳۹۴.
۳. خراسانی، فهیمه، **بررسی ساختار روایی داستان سیاوش بر پایه نظریه نشانه- معناشناسی روایی گرمس**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، به راهنمایی غلامحسین غلامحسین‌زاده، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۹.

۴. دادور، المیرا، **واژگان نشانه- معنانشناسی**، تهران: مروارید، ۱۳۸۷.
۵. داودی مقدم، فریده، **تحلیل نشانه- معنانشناختی گفتمان در قصه یوسف (علیه السلام)**، آموزه‌های قرآنی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد، شماره ۲۰، صص ۱۷۵-۱۹۲، پاییز- زمستان ۱۳۹۳.
۶. رعدی، **مثنوی خموش خاتون**، به تصحیح سیدمهدی غروی، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۵.
۷. شعیری، حمیدرضا، **از نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه- معنانشناسی گفتمانی**، فصلنامه تخصصی نقد ادبی، سال دوم، شماره ۸، صص ۳۳-۵۱، زمستان ۱۳۸۸.
۸. شعیری، حمیدرضا، **بررسی انواع نظام‌های گفتمانی از دیدگاه نشانه- معنانشناختی**، مجموعه مقالات دانشگاه علامه طباطبائی، صص ۱۰۶-۱۱۹، تهران: ۱۳۸۶.
۹. شعیری، حمیدرضا، **مبانی معنانشناسی نوین**، تهران: سمت، ۱۳۸۱.
۱۰. شعیری، حمیدرضا و وفایی، ترانه، **راهی به نشانه- معنانشناسی سیال؛ با بررسی موردی «ققنوس» نیما**، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸.
۱۱. ضیمران، محمد، **نشانه‌شناسی هنر**. تهران: قصه، ۱۳۸۲.
۱۲. فکوهی، ناصر، **انسان‌شناسی شهری**، تهران: نی، ۱۳۸۳.
۱۳. گریماس، آلژیرداس ژولین، **نقصان معنا**، ترجمه حمیدرضا شعیری، تهران: علم، ۱۳۷۹.
۱۴. نصیحت، ناهید و دیگران، **نشانه- معنانشناسی ساختار روایی داستان ما تشاؤون بر اساس نظریه گریماس**، دوفصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادب معاصر عربی، سال دوم، شماره سوم، صص ۴۰-۶۳، دانشگاه یزد: زمستان ۱۳۹۱.
۱۵. یوهانسن، یورگن و سون اریک لارسن، **نشانه‌شناسی چیست؟**، ترجمه سیدعلی میرعمادی، تهران: ورجاوند، ۱۳۸۵.

16. Benveniste, E, **L' Appareil Formel de Nonciation in Language**, Paris: Larousse, (1970).

17. Peirce, C.S. **Collected Writngs** (8 Vols.), Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W Burks (Eds.), Cam, (1931-58).

18. Saussure, Ferdinand de (1916/1983) **Course in General /linguistics: Trans. Roy Harris**. London: Duckworth.